

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

2

2006

Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης

Βόλος 16.3 – 19.3.2006

Τόμος Ι: Θεσσαλία

**ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ**

2

Γενική επιμέλεια έκδοσης:
Αλέξανδρος Μαζαράκης Αιτιάν

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ 2^{ΟΥ} ΑΕΘΣΕ

Πρόεδρος

Αλέξανδρος Μαζαράκης Αιτιάν, Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας Παν/μίου Θεσσαλίας

Αντιπρόεδρος

Βάσω Αδρύμη-Σισμάνη, Δ/ντρια Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Θεσσαλικών Σπουδών

Γραμματέας

Αργυρούλα Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Δ/ντρια ΙΓ' ΕΠΚΑ

Ταμίας

Ασπασία Ντίνα, Δ/ντρια 7ης ΕΒΑ

Μέλη

Μαρία Βασιλάκη, Αν. Καθηγήτρια Βυζαντινής Τέχνης Παν/μίου Θεσσαλίας

Αικατερίνη Καλαντζή-Σμπυράκη, τ. Δ/ντρια 24ης ΕΒΑ

Αντίκλεια Μουνδρέα-Αγραφιώτη, Αν. Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας Παν/μίου Θεσσαλίας

Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου, Δ/ντρια ΙΔ' ΕΠΚΑ

Αθανάσιος Τζιαφάλιας, τ. Δ/ντης ΙΕ' ΕΠΚΑ

Λεωνίδα Χατζηαγγελάκης, Δ/ντης ΛΔ' ΕΠΚΑ

Εκτύπωση: ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ - Φίλιππος Σπ. Λένης

© Εργαστήριο Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
Υπουργείο Πολιτισμού

Ο τόμος τυπώθηκε με δαπάνες του Υπουργείου Πολιτισμού και του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Οι περισσότερες ανακοινώσεις ανασκαφών ή αντικειμένων έχουν προκαταρκτικό χαρακτήρα και για οποιαδήποτε αναδημοσίευσή τους χρειάζεται η άδεια του συγγραφέα

ISBN 978-960-89078-3-6

ISSN 1790-7039

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

**ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ**

2

2006

Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης

Βόλος 16.3 – 19.3.2006

Τόμος Ι: Θεσσαλία

ΒΟΛΟΣ

2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Ι ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Πρόλογος.....	13-14
Προσφώνηση.....	15-16
Καρίμαλη, Λία , Κατανομή λίθινων πρώτων υλών στη Νεολιθική Θεσσαλία: Μια συγκριτική εξέταση.....	17-29
Νανόγλου, Στράτος , Η αναπαράσταση του ανθρώπου στη Θεσσαλία και τα κεντρικά Βαλκάνια κατά τη Νεολιθική: μορφολογικές διαφορές και τοπικές ταυτότητες.....	31-39
Ροντήρη, Βάσω , Η νεολιθική κεραμική της Θεσσαλίας. Τεχνολογία και διαχρονικότητα.....	41-51
Κατσαρού-Τζεβελέκη, Στέλλα , Σπήλαιο Κύκλωπα Γιούρων: Η συμβολή της κεραμικής στη συζήτηση για τους συμβολισμούς της Μέσης Νεολιθικής.....	53-59
Βουζαξάκης, Κωνσταντίνος , Νεολιθικές θέσεις στη Μαγνησία: ανασκόπηση-ανασύνθεση δεδομένων.....	61-74
Ντούζουλη, Αγγέλικα – Alram-Stern, Eva , Ο Υστερονεολιθικός οικισμός της Μαγούλας-Βισβίκη στη νότια Θεσσαλία.....	75-84
Τουφεξής, Γεώργιος , Τρία πήλινα ζωόμορφα αντικείμενα από τον οικισμό της τελικής Νεολιθικής εποχής στη θέση Παλιόσκαλα, Ν. Λάρισας.....	85-99
Τουφεξής, Γ.Ν. – Μανώλης, Σ.Κ. – Φουντουλάκης, Γ.Ε. – Πετρουσά, Ε.Ι. , Ταφές της Νεότερης Νεολιθικής εποχής από το Νεολιθικό οικισμό στη θέση Προφήτης Ηλίας Μάνδρας, Ν. Λάρισας.....	101-112
Eder, Birgitta , The northern frontier of the Mycenaean world.....	113-131
Αδρύμη-Σισμάνη, Βασιλική – Αλεξάνδρου, Σταματία , Μυκηναϊκός θολωτός τάφος στη θέση Καζανάκι.....	133-149
Παπαθανασίου, Αναστασία , Το ανθρωπολογικό οστεολογικό υλικό από τον Μυκηναϊκό θολωτό τάφο στη θέση Καζανάκι Βόλου.....	151-161
Γούναρης, Αλέξανδρος Π. , Οικιστική της Θεσσαλίας κατά την Πρωτογεωμετρική-Γεωμετρική περίοδο: ένας απολογισμός.....	163-194
Georganas, Ioannis , Dying in Early Iron Age Thessaly.....	195-205
Rehren, Thilo – Asderaki-Tzoumerkioti, Eleni – Malakasioti, Zoi , The Geometric tomb at the site of Voulokaliva: a first archaeometric approach.....	207-216

Τziafalias, Athanasios – Haagsma, Margriet J. – Karapanou, Sofia – Gouglas, Sean , Preliminary results of the urban survey project at Kastro Kallithea, Achaia Phthiotis	217-229
Παλαιοθόδωρος, Δημήτριος , Οι εισαγωγές γραπτής κεραμικής από την ανατολική Ελλάδα στην Θεσσαλία και την Στερεά κατά την Ύστερη Αρχαϊκή περίοδο	231-244
Κραβαρίτου, Σοφία , Η οργάνωση των «ημερολογίων» στην αρχαία Ελλάδα. Θεσσαλικά δεδομένα . .	245-255
Μπάτζιου-Ευσταθίου, Ανθή – Τριανταφυλλοπούλου, Πελαγία , Επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες στο «Σωρό»	257-267
Μαζαράκης Αιμιάν, Αλέξανδρος , Ανασκαφή Ιερού των αρχαϊκών-κλασσικών χρόνων στη θέση «Σωρός» (2004-2005) [Παράρτημα: Ψωμά, Σελήνη , Ο μικρός «θησαυρός»]	269-294
Λεβέντη, Ιφιγένεια , Τα γλυπτά αναθήματα από το ιερό στη θέση Σωρός και η συμβολή τους στην ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας.	295-308
Βήτος, Γιώργος – Πανάγου, Μαρία , Η κεραμική από το Ιερό του Απόλλωνος στο Σωρό: προκαταρκτική μελέτη.	309-328
Αλεξάνδρου, Σταματία – Αλματζή, Καλλιόπη , Ανασκαφές στο Νοτιοανατολικό νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών.	329-338
Helly, Bruno , La Thessalie au 3e siècle av. J.-C.	339-368
Reinders, Reinder H. , The Hellenistic city of New Halos: a creation of Demetrios Poliorketes?.	369-379
Καλογιάννη, Αιμιλία – Οικονόμου, Ιωάννα – Ροντήρη, Βάσω , Τα εργαστήρια κεραμικής στην αρχαία Μητρόπολη Ν. Καρδίτσας.	381-393
Bouchon, Richard , La taxe des affranchis et le financement de la vie publique dans les cités thessaliennes : nouvelle lecture de documents du IIe s. apr. J.-C.	395-407
Πίκουλας, Γ. Α. , Το πρόγραμμα του ΠΘ – ΙΑΚΑ «Οι διαβάσεις της Πίνδου: οδικό δίκτυο και άμυνα». Θεσσαλικά πεπραγμένα (2005)	409-422
Ντίνα, Ασπασία , Παλαιοχριστιανικές αρχαιότητες στην παραλία των Φθιωτίδων Θηβών-Νέας Αγχιάλου.	423-439
Σδρόλια, Σταυρούλα , Ανασκαφική έρευνα στην πλατεία Νέας Αγοράς στη Λάρισα	441-455
Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, Βασιλική , Λείψανα γλυπτού αρχιτεκτονικού διακόσμου από τη Βασιλική «του Αγίου Αχιλλίου» Λάρισας. Συμβολή στη μελέτη της οικοδομικής ιστορίας του μνημείου . .	457-473
Δεριζιώτης, Λάζαρος – Κουγιουμτζόγλου, Σπύρος , Νεώτερες έρευνες στην χριστιανική Περραιβίαν: ανασκαφικές εργασίες στο «Καστρί» Δολίχης-Λιβαδίου.	475-487
Βλαχάκη, Μαρία , Θησαυρός νομισμάτων από το Πύθιο Ελασσόνας.	489-504
Βαραλής, Ιωάννης Δ. , Δύο ανάγλυφες εικόνες από τη Θεσσαλία στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών.	505-523
Αναστασιάδου, Αρχοντούλα – Κοντογιαννοπούλου, Μαρία , Το επιτύμβιο επίγραμμα ενός Παλαιολόγου στη Μακρινίτσα του Πηλίου και η σχέση του με τα ταφικά μνημεία των Μαλιασηνών της Μαγνησίας	525-537
Πανταζής, Γεώργιος – Λάμπρου, Ευαγγελία – †Σοφιανός, Δημήτριος , Χρονολόγηση του ναού της Υπαπαντής στα Μετέωρα.	539-550
Βλαχοστέργιος, Ιωάννης Ε. , Εργασίες αποκατάστασης τμημάτων Κάστρου Φαναριού Καρδίτσας 2002-2005	551-565

Τριβυζά, Ελένη-Στυλιανή , Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του καθολικού της Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Βυτουμά Καλαμπάκας (1600)	567-583
Μαμαλούκος, Σταύρος – Σδρόλια, Σταυρούλα , Αρχαιολογικά κατάλοιπα στο «Όρος των Κελλιών» . .	585-601
Μαντζανά, Κρυσταλλία , Ο Άγιος Γεώργιος στη Βασιλική Τρικάλων	603-617
Τσιμπίδα, Ελένη , Μνημεία της Ανατολής Αγιάς	619-640
Φλώρου, Καλλιόπη , Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού του Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης: 17ος αιώνας	641-656
Λιάκος, Δημήτριος Α. , Περί της μεταβυζαντινής γλυπτικής του θεσσαλικού χώρου	657-670
Στουρνάρας, Γρηγόριος Ι. , Η Θεσσαλία κατά την Οθωμανική περίοδο. Η οργάνωση του χώρου μέσα από επιγραφικά δεδομένα	671-679
Guerra, Maria Filomena – Röhrs, Stephan – Salomon, Joseph – Walter, Philippe – Adrimi-Sismani, Vassiliki , L'origine de l'or de la tombe Mycénienne de Kasanaki	681-694
Adrimi-Sismani, Vassiliki – Rehren, Thilo – Asderaki-Tzoumerkioti, Eleni , Two Mycenaean lead vessels: composition and manufacture	695-705
Νικολάου, Έλσα – Παπαθανασίου, Αναστασία – Ασδεράκη-Τζουμερκιώτη, Ελένη – Καρύδας, Ανδρέας-Γερμανός, – Τσατσούλη, Κωνσταντίνα , Μπρούτζινη υδρία από την αρχαία Δημητριάδα	707-720
Καρύδας, Ανδρέας-Γερμανός – Ζαρκάδας, Χαράλαμπος , Ένα φορητό φασματόμετρο ακτίνων x (xrf) στην υπηρεσία της αρχαιομετρικής έρευνας και συντήρησης για την περιοχή της Θεσσαλίας.	721-730
Τσουρτσούλης, Θεόδωρος , Εφαρμογή πολυεστερικών ρητινών στον τρόπο έκθεσης αρχαίων αντικειμένων: το παράδειγμα μιας μαρμάρινης κεφαλής άλογου	731-735
Μαργαριτώφ-Κονταράτου, Μαρία-Αικατερίνη , Προβληματισμοί και προτάσεις συντήρησης σε τμήματα τοιχογραφιών και διακοσμητικών πλαστικής διακόσμησης από το ανάκτορο της αρχαίας Δημητριάδας κατά την ανασκαφική περίοδο 2002-2004.	737-747
Ντίνα, Αναστασία , Συντήρηση κοσμημάτων στο εργαστήριο μετάλλων της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων	749-754
Δουλιγέρη – Ιντζεσίλογλου, Αργυρούλα , Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών. Ίδρυση, Πρόγραμμα και Προοπτικές ενός νέου Επιστημονικού Φορέα του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία.	755-761
Αδρύμη-Σισμάνη, Βασιλική – Καλογιάννη, Αιμιλία – Σταμέλου, Ευαγγελία , Εκπαιδευτικά προγράμματα ΙΓ΄ Ε.Π.Κ.Α.	763-770
Χατζηαγγελάκης Π., Λεωνίδας , Το ερευνητικό έργο της ΔΔ΄ εφορείας προϊστορικών και κλασικών αρχαιοτήτων.	771-793
Βραχυγραφίες	795-796
Συνομογραφίες περιοδικών και σειρών	797-799

ΤΟΜΟΣ ΙΙ
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

Δημάκη, Σοφία – Σουβατζή, Στέλλα , Προϊστορική έρευνα στη λεκάνη του Βοιωτικού Κηφισού. Το Νεολιθικό υλικό των ανασκαφών Γ. Σωτηριάδη και S. Weinberg	813-827
Τσόκας, Γρηγόρης Ν. – Βαργεμέζης, Γεώργιος – Σταμπολίδης, Αλέξανδρος – Κυπαρίσση-Αποστολικά, Νίνα , Γεωφυσική διασκόπηση στη θέση Κουτρούλου μαγούλα πλησίον του Νέου Μοναστηρίου (Ν. Φθιώτιδας)	829-837
Κυπαρίσση-Αποστολικά, Νίνα , Μαγούλα Ίμβρου. Πηγάδι στο Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας (ακόμη μία εγκατάσταση της Μέσης Νεολιθικής στα βόρεια διοικητικά όρια του Νομού Φθιώτιδας) ..	839-851
Κουντούρη, Έλενα – Λιάρος, Νίκος , Αποθέτης ΠΕ Ι χρόνων στο Πυρί Θήβας: μια πρώτη προσέγγιση. .	853-862
Τσώτα, Εύη , Ευρήματα της Τελικής Νεολιθικής και ΠΕ Ι περιόδου από την ανασκαφή της ανισόπεδης διάβασης ΟΣΕ, στη Θήβα	863-880
Τουρναβίτου, Ιφιγένεια , Ζώα, άνθρωποι και θάνατος. Ο ρόλος των ζώων στις ταφικές λάρνακες της Τανάγρας: η περίπτωση της σφίγγας	881-895
Papadopoulos, Thanasis – Kontorli-Papadopoulou, Litsa , Mycenaean military presence in Central Greece and Thessaly	897-912
Fachard, Sylvian , A cyclopean wall at Loupaka, near Dystos?	913-929
Πεντεδέκα, Αρετή – Κυριατζή, Ευαγγελία – Ζάχου, Ελένη , Τεχνολογική και προελευσιακή μελέτη κεραμικής Πρώιμης Εποχής Χαλκού από τον Προσκυνά Λοκρίδας	931-940
Tankosić, Žarko – Mathioudaki, Iro , Agios Nikolaos Mylon: some speculations on the Bronze Age of Southern Euboea	941-949
Livieratou, Antonia , The transition from the Late Bronze to the Early Iron Age in East Phokis and Lokris	951-973
Δακορώνια, Φανουρία , Η Πρωτογεωμετρική Λαμία	975-988
Κουνούκλας, Πέτρος , Ο Κύνος στην Πρωτογεωμετρική Εποχή	989-997
Δακορώνια, Φανουρία – Κουνούκλας, Πέτρος – Μπελέτσης, Δημήτρης , Ο «Αίας»... στον Κύνο. Σύστημα διαχείρισης ανασκαφικών δεδομένων	999-1009
Φρούσσου, Ελένη , Γκρίζα τροχήλατη κεραμική εποχής σιδήρου και αρχαίων χρόνων από το Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας: Πτυχή μιας μακράιωνης Αιγαιακής παράδοσης	1011-1027
Παπακωνσταντίνου, Μαρία-Φωτεινή – Σιπή, Μαρία , Το γεωμετρικό νεκροταφείο στη θέση Άγιος Δημήτριος Καινούργιου Νομού Φθιώτιδος	1029-1042
Léderrey, Claude , Excavation in Eretria 2005	1043-1050
Kotsonas, Antonis , Central Greece and Crete in the Early Iron Age	1051-1065
Χατζηδημητρίου, Αθηνά , Νέα ανασκαφικά δεδομένα από τα νεκροταφεία της αρχαίας Καρύστου ..	1067-1084
Χιδίρογλου, Μαρία Α. , «Γεραίστιοί τε καταφυγαί...». Ευριπίδης, Κύκλωψ, 295. Γεραίστος Καρυστίας. Τα πρώτα πορίσματα των ανασκαφών	1085-1105
Βλαχογιάννη, Έλενα , Η ανθεμωτή επιτύμβια στήλη στη Χαϊρώνεια της Βοιωτίας	1107-1122

Κίτσου, Γαριφαλλιά , Επιτύμβιοι βωμοί και τράπεζες προσφορών αρχαϊκών και κλασικών χρόνων από την αρχαία Τανάγρα	1123-1132
Pisani, Marcella , Hellenistic terracotta figurines from Thebes	1133-1150
Bonanno Aravantinos, Margherita , Stele funerarie di età romana da Tanagra con raffigurazione di personaggi legati alla sfera religiosa	1151-1165
Χαμηλάκη, Κατερίνα , Νεκροταφείο στο λόφο Αγρίλεζα στο Δήλεσι Βοιωτίας	1167-1186
Cantarelli, Floriana , Le ultime attività del Gruppo Italiano: anticipazioni sul sistema difensivo della polis Meliteia	1187-1194
Domínguez, Adolfo J. , Cities and territories in Epiknemidian Lokris	1195-1205
Pascual, José , Η εφαρμογή των γεωγραφικών συστημάτων πληροφοριών στην ιστορική ανάλυση της Επικνημίδας Λοκρίδας	1207-1221
Farinetti, Emeri , Inhabiting the marshes: a case study from Boeotia applying new technologies for the analysis and management of the cultural and natural landscape	1223-1233
Καλαντζή-Σμπυράκη, Αικατερίνη , Το ερευνητικό έργο της 24ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κατά τον ένα χρόνο λειτουργίας της	1235-1246
Γιαλούρη, Άννα , Αγροικία - βιοτεχνική εγκατάσταση στη θέση «Αγ. Δημήτριος» Καινούργιου Ν. Φθιώτιδας	1247-1264
Τσαρούχα, Ανθούλα , Οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες της Ι' ΕΠΚΑ	1265-1272
Βραχυγραφίες	1273-1274
Συντομογραφίες περιοδικών και σειρών	1275-1276

Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ: ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

Στράτος Νανόγλου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ερευνητικό πεδίο της ειδωλοπλαστικής κυριαρχείται από την προώθηση εσωτερικών ερμηνειών, ερμηνειών δηλαδή που στηρίζονται στα ίδια τα αντικείμενα αποκομμένα από οποιοδήποτε αρχαιολογικό πλαίσιο αναφοράς. Ακόμη και η πρόταση, που έχει γίνει ευρύτατα αποδεκτή τα τελευταία χρόνια, ότι τα ειδώλια ήταν πολυλειτουργικά, δεν διαφοροποιεί την προσέγγιση. Οι ερμηνείες που προτείνονται παραμένουν γενικευτικές (απεικονίσεις της θεότητας, παιχνίδια, μέσα επικοινωνίας κτλ.) και επιβάλλονται στα αντικείμενα από μια σκοπιά που δεν εξετάζει τις συνθήκες στις οποίες κατασκευάστηκαν, χρησιμοποιήθηκαν και απορρίφθηκαν.

Η επίκληση της πολυλειτουργικότητας είναι μόνο μια υπεκφυγή στα προβλήματα που αντιμετωπίζει αυτή η προσέγγιση, εφόσον τα ειδώλια παραμένουν ενοποιημένα σε μια κατηγορία που θεωρείται δεδομένη, φυσική, παρά το γεγονός ότι συγκροτήθηκε σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Δεν είναι τυχαίο ότι, παρά τη γενίκευση της πολυλειτουργικότητας ως ερμηνευτικού άξονα, η αναγωγή των ειδωλίων στη σφαίρα της «θρησκείας», της «ιδεολογίας», του «συμβολικού» ή του «μη πρακτικού» παραμένει ισχυρή¹, μια αναγωγή που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην επιρροή της κλασικής αρχαιολογίας και των σημασιοδοτήσεων που σώζονται στις γραπτές πηγές κατά την περίοδο που συγκροτήθηκε η κατηγορία των ειδωλίων ως ερευνητικό αντικείμενο. Ο χωρισμός των ειδωλίων σε «φυσιοκρατικά» και «σχηματικά», μια κατηγοριοποίηση που ακολουθούν σχεδόν όλοι οι μελετητές της νεολιθικής ειδωλοπλαστικής, τόσο σε γενικό² όσο και σε ειδικό επίπεδο³, είναι χαρακτηριστικό στοιχείο αυτής της προσέγγισης, καθώς δεν εξετάζει τι θα μπορούσε να θεωρείται φυσικό και τι όχι κατά το παρελθόν, αλλά προχωρεί έχοντας προκαθορισμένα τα κριτήρια κατάταξης.

Η προσέγγιση αυτή έχει ομολογουμένως άμεση σχέση με τον τρόπο που υποστασιοποιούμε και τη Νεολιθική ως περίοδο, καθώς συνήθως η «Νεολιθική εποχή» ή ο «Νεολιθικός πολιτισμός» ταυτίζεται με μια κατεξοχήν ουσία⁴. Αυτή η ουσία ενδέχεται να διαφέρει από

---

1. Βλ. π.χ. Kokkinidou – Nikolaidou 1997.

2. Χουρμουζιάδης 1973. Marangou 1992. Kokkinidou – Nikolaidou 1997.

3. Σκαφιδά 1992.

4. Kotsakis 2002.

ερευνητή σε ερευνητή, αλλά συνήθως περιλαμβάνει τη γεωργοκτηνοτροφία ως στάδιο της εξέλιξης του ανθρώπου. Η βασική προσέγγιση των πρακτικών αυτών παραμένει δέσμια σε ένα πλαίσιο ερωτημάτων που αναδεικνύει εμμέσως πλην σαφώς τη μετάβαση από το στάδιο της τροφοσυλλογής στο στάδιο της τροφοπαραγωγής. Οι πρακτικές αυτές αντιμετωπίζονται ακόμη ως τεχνολογίες, δηλαδή ως ένα σύστημα γνώσεων, και όχι ως τεχνικές που σχετίζονται με τις ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων, των φυτών και των ζώων⁵. Οι τεχνολογίες αυτές μάλιστα είναι ιεραρχικά ταξινομημένες, καθώς η τροφοπαραγωγή θεωρείται σαφώς ανώτερη από την τροφοσυλλογή. Το ζήτημα που τίθεται είναι αν οι κάτοικοι μιας περιοχής γνωρίζουν ή όχι την ανώτερη τεχνολογία, καθώς είναι βέβαιο ότι στην περίπτωση αυτή θα την προτιμήσουν. Η προσέγγιση αυτή έχει ως αποτέλεσμα να αντιμετωπίζεται η δραστηριότητα των ανθρώπων σε μια μεγάλη περιοχή ως ουσιαστικά ίδια, εφόσον τους χαρακτηρίζει η κεντρική πρακτική της τροφοπαραγωγής. Κάθε έκφανση της ζωής τους αντιμετωπίζεται επίσης ως ίδια και η παραγωγή και χρήση των ειδωλίων δεν αποτελεί εξαίρεση. Τα ειδώλια θεωρούνται απότοκο της ουσίας του πολιτισμού που τους ενώνει και επομένως είμαστε δικαιολογημένοι να αναζητούμε αυτή την ουσία, ψάχνοντας για συμπτώματα οπουδήποτε κυριαρχεί ο «Νεολιθικός πολιτισμός»⁶.

Σε αντιδιαστολή προς την παραπάνω προσέγγιση, είναι σημαντικό να δούμε τις ανθρωπόμορφες αναπαραστάσεις ως αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν σε ένα εύρος καθημερινών δραστηριοτήτων και αποτελούσαν τμήμα της ζωής των κατοίκων κάθε οικισμού. Το ζήτημα είναι επομένως πώς αποφασίζουμε να προσεγγίσουμε τον υλικό πολιτισμό. Αν δούμε τον υλικό πολιτισμό όχι ως ένα σύνολο από κατάλοιπα του παρελθόντος στα οποία αντανακλώνται οι ιδέες και οι προθέσεις των ανθρώπων αλλά ως στοιχεία που εμπλέκονται στις διάφορες δραστηριότητες των ανθρώπων, τις καθοδηγούν και σημασιοδοτούνται από αυτές, τότε το βάρος πέφτει σ' αυτές τις δραστηριότητες. Μ' αυτόν τον τρόπο αναγνωρίζουμε ότι οι άνθρωποι πάντοτε ερμήνευαν τον κόσμο και προσπαθούσαν να βρουν τη θέση τους σ' αυτόν και το ζητούμενο δεν είναι να βρούμε τη σωστή ερμηνεία αλλά να ανασυνθέσουμε το πλαίσιο στο οποίο κάποιες ερμηνείες θα ήταν πιο πιθανές από άλλες⁷. Είναι σημαντικό δηλαδή να ξεκινήσουμε από τις πρακτικές που συμπεριλάμβαναν τα αντικείμενα αυτά, ώστε να μπορέσουμε να ανασυνθέσουμε τις δυνατότητες που θα είχε κάποιος να τα κατανοήσει και να τα χρησιμοποιήσει.

Οι ανθρωπόμορφες αναπαραστάσεις διαμόρφωναν ένα πλαίσιο αναφοράς για τους χρήστες τους, καθώς αποτελούσαν συγκεκριμένες υλοποιήσεις βάσει των οποίων οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν τον κόσμο και τοποθετούσαν τον εαυτό τους στο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων. Με τον όρο υλοποιήσεις δεν εννοώ ότι τα ειδώλια ή τα αγγεία πραγμάτωναν μια ιδέα που βρισκόταν στο μυαλό των κατασκευαστών τους, αλλά ότι η μορφή τους, η υλική τους παρουσία ήταν αποτέλεσμα μιας συνεχούς διαπραγμάτευσης της σημασίας τους. Δεν πρόκειται λοιπόν για αντικείμενα που κατασκευάστηκαν μια και καλή και έκτοτε συνέχισαν πλήρη και απόφια τη ζωή τους, αλλά για αντικείμενα που υλοποιούνταν συνεχώς ανάλογα με τις χρήσεις τους. Η συνεχής επανάληψη συγκεκριμένων χρήσεων και συγκεκριμένων μορφών απέδιδε μια σταθερότητα στην υλικότητά τους, η οποία όμως δεν έπαυε να είναι διαπραγμα-

5. Βλ. Ingold 2000 για την αντιδιαστολή μεταξύ τεχνολογίας και τεχνικής.

6. Βλ. π.χ. Marangou – Grammenos 2005.

7. Βλ. μεταξύ άλλων Barrett 1997.

τεύσιμη⁸. Αυτή ακριβώς η υλικότητα είχε επιπτώσεις στον τρόπο που υλοποιόταν το ίδιο το ανθρώπινο σώμα. Παρόλο που οι αναφορές στα ειδώλια ή τα άλλα αντικείμενα δεν θα ήταν μονοδιάστατες και με κανένα τρόπο δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι αναπαραστάσεις απλώς αντανακλούσαν τις σημασιοδοτήσεις του ανθρώπινου σώματος, πρέπει να δεχτούμε ότι η υλοποίηση των αναπαραστάσεων θα αποτελούσε ένα σημείο αναφοράς για την υλοποίηση των ανθρώπινων σωμάτων.

Το ζήτημα που με ενδιαφέρει στο συγκεκριμένο κείμενο είναι ακριβώς το πλαίσιο που διαμόρφωναν και διαπραγματεύονταν οι ανθρωπόμορφες αναπαραστάσεις σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Πιο συγκεκριμένα θα προσπαθήσω να αναδείξω περιπτώσεις, όπου το πλαίσιο αυτό διαφοροποιείται από περιοχή σε περιοχή και έχει έναν τοπικό χαρακτήρα, παρά το γεγονός ότι πρόκειται για «νεολιθικές κοινωνίες». Καθώς στόχος μου δεν είναι να ιχνηλατήσω κάθε ανάλογη περίπτωση, αλλά να προσφέρω τη δυνατότητα μιας διαφορετικής ανασύνθεσης των πρακτικών αναπαραστάσεων θα περιοριστώ σε ένα παράδειγμα που αναδεικνύει τη θέση μου. Το παράδειγμα αφορά τις αναπαραστάσεις του ανθρώπου κατά τις διμηνιακές φάσεις της Νεότερης Νεολιθικής στη Θεσσαλία, το πρώτο μισό δηλαδή της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ., και τις αντίστοιχες αναπαραστάσεις από τις βορειότερες βαλκανικές περιοχές. Πριν προχωρήσω στην εξέταση των αναπαραστάσεων αυτών είναι σημαντικό να δούμε σε κάποιο βαθμό το παρελθόν τους.

ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ: ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ (ΤΕΛΗ 7^{ΗΣ} ΕΩΣ ΜΕΣΑ 6^{ΗΣ} ΧΙΛΙΕΤΙΑΣ Π.Χ.)⁹

Σε όλα τα Βαλκάνια τα αντικείμενα με αναπαραστάσεις ανθρώπων ποικίλλουν, μπορούμε όμως να τα κατατάξουμε σε τέσσερις βασικές κατηγορίες: α) τις αυτόνομες μορφές,¹⁰ δηλαδή τα ειδώλια, β) τα ανθρωπόμορφα αγγεία, γ) τις πλαστικές μορφές που είναι προσαρτημένες πάνω σε αγγεία ή άλλα αντικείμενα και δ) τις γραπτές ή εγχάρακτες παραστάσεις. Καθώς οι πληροφορίες για τις κατηγορίες β έως δ είναι ελάχιστες¹¹, θα περιοριστώ στην εξέταση των αυτόνομων μορφών. Τονίζω πάντως ότι οι κατηγορίες αυτές αποτελούν αναλυτικά εργαλεία και δεν αποτελούν απαραίτητα κατηγορίες που είχαν νόημα για τους χρήστες τους¹².

Σε γενικές γραμμές οι ανθρωπόμορφες αναπαραστάσεις της πρώιμης νεολιθικής Θεσσαλίας αποδίδουν το σύνολο του σώματος¹³. Το αποδιδόμενο σώμα όμως χαρακτηρίζεται από μια ποικιλία, κυρίως όσον αφορά τον τρόπο που οι μορφές τοποθετούν ή χρησιμοποιούν τα άκρα τους. Υπάρχει δηλαδή μια ποικιλία στις στάσεις και τις χειρονομίες των μορφών,

8. Βλ. Butler 1993 για τη σχέση επανάληψης και σταθερότητας.

9. Με τον όρο «πρώιμη Νεολιθική» αναφέρομαι συλλογικά στην Αρχαιότερη και Μέση Νεολιθική της Ελλάδας, καθώς τα στρωματογραφημένα αντικείμενα είναι ελάχιστα και η διάκριση των περιόδων τυπολογικά είναι ανέφικτη, τουλάχιστον όσον αφορά τα ειδώλια. Με τον ίδιο όρο θα αναφέρομαι και στην Αρχαιότερη Νεολιθική των Βαλκανίων. Η επίσημανση απόλυτων χρονολογήσεων είναι ενδεικτική και ακολουθεί σε γενικές γραμμές τους Andreou – Fotiadis – Kotsakis 1996.

10. Αυτόνομες μορφές βέβαια σύμφωνα με τη σύγχρονη προοπτική. Είναι πιθανό να αποτελούσαν οι μορφές τμήμα ευρύτερων συνόλων, κάτι τέτοιο όμως σχετίζεται με το ανασκαφικό πλαίσιο, το οποίο είναι σχεδόν άγνωστο στις περισσότερες περιπτώσεις.

11. Βλ. Πηλείδου 2006, για τα προβλήματα σχετικά με τα ανθρωπόμορφα αγγεία.

12. Νανόγλου 2004. Νανόγλου – Παππά (υπό έκδοση).

13. Nanoglou 2005, 144.

ποικιλία που, αν αντιμετωπιστεί ως σύνολο, παραπέμπει σε μορφές που δρουν¹⁴. Η ιδιαιτερότητα κάθε μορφής δίνει έμφαση στην εκάστοτε απεικονιζόμενη στάση ή χειρονομία, δίνει έμφαση δηλαδή στις πράξεις κάθε μορφής και αποκλείει την άμεση αναγωγή σε ένα γενικό και «ουσιώδη» τύπο. Ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει στις ανθρωπόμορφες αναπαραστάσεις των κεντρικών Βαλκανίων. Οι μορφές από τις περιοχές βόρεια της Θεσσαλίας¹⁵ φαίνεται ότι αποδίδουν ένα γενικευτικό τύπο σώματος, όπου το σημαντικό δεν είναι οι συγκεκριμένες πράξεις αλλά η γενική εντύπωση της ανθρώπινης μορφής. Παράλληλα, μπορούμε να παρατηρήσουμε μια σαφώς πιο εκτεταμένη αναπαράσταση των ζώων στα κεντρικά Βαλκάνια, πρακτική που είναι περιορισμένη στη Θεσσαλία¹⁶. Μπορούμε να δούμε τις διαφορές αυτές ως διαφορετικά πλαίσια αναφοράς για τις νέες σχέσεις που διαμορφώνονται και στις οποίες συνήθως αναφερόμαστε με τον όρο «νεολιθικοποίηση». Αν θέλουμε δηλαδή να προσεγγίσουμε τη Νεολιθική όχι ως αφηρημένη οικονομική έννοια, αλλά ως μια εποχή κατά την οποία οι άνθρωποι διαμόρφωναν μια διαφορετική σχέση με το περιβάλλον, είτε αυτό είναι τα φυτά είτε τα ζώα είτε οι συνάνθρωποί τους, τότε είναι απαραίτητο να εντάξουμε στη συζήτησή μας τις τεχνικές του σώματος που αλλάζουν¹⁷. Τον τρόπο δηλαδή που οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν το σώμα τους και διεκπεραίωναν τις ασχολίες τους ως πρόσωπα με φυσική υπόσταση. Αν δούμε τη Νεολιθική λοιπόν ως μια εποχή κατά την οποία η φυσική υπόσταση αλλάζει, γιατί φυσικά είναι άλλο να συλλέγεις καρπούς και να κυνηγάς και άλλο να οργώνεις και να εκτρέφεις ζώα, τότε η διαμεσολάβηση της εικόνας για το σώμα από τα ειδώλια λαμβάνει νέες διαστάσεις. Η έμφαση στην κίνηση του σώματος, στην πράξη της μορφής, χτίζει μια διαφορετική ταυτότητα από την έμφαση στη γενική εικόνα των ανθρώπων και των ζώων. Μπορούμε ίσως να αντιπαραβάλουμε τις δύο περιπτώσεις ως μια έμφαση στη συμπεριφορά μεταξύ των ανθρώπων σε αντιδιαστολή με μια έμφαση στη σχέση ανθρώπων και ζώων. Η έμφαση αυτή στην αναπαράσταση διαφορετικών στοιχείων συνέβαλλε προφανώς στη διαμόρφωση διαφορετικών τεχνικών του σώματος και ενδεχομένως διαφορετικών τρόπων διάρθρωσης των αλλαγών που εμφανίζονται κατά τις χιλιετίες αυτές, όπως η γεωργία ή η κτηνοτροφία.¹⁸

ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ (ΜΕΣΑ 6^{ΗΣ} ΕΩΣ ΤΕΛΗ 5^{ΗΣ} ΧΙΛΙΕΤΙΑΣ Π.Χ)

Η διαφορετική πορεία των δύο περιοχών συνεχίζεται και στη Νεότερη Νεολιθική, υπό διαφορετική όμως μορφή. Καθώς δεν υπάρχουν παρά ελάχιστα δημοσιευμένα σύνολα από την αρχή της περιόδου στη Θεσσαλία (τις λεγόμενες προ-διμηνιακές φάσεις, το δεύτερο μισό της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ.), θα περιοριστώ στην εξέταση του δεύτερου μισού της (διμηνιακές φάσεις, πρώτο μισό της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ.).

14. Nanόγλου 2004, 2005.

15. Στην περιοχή που κυριαρχεί η απόδοση στάσεων και χειρονομιών πρέπει μάλλον να προστεθεί και η δυτική Μακεδονία. Προς το παρόν όμως τα δημοσιευμένα πρώιμα νεολιθικά σύνολα από την περιοχή είναι ελάχιστα. Πολύ περισσότερο, οι γνώσεις μας για την κεντρική και ανατολική Μακεδονία κατά την πρώιμη Νεολιθική είναι ακόμη ελάχιστες έως ανύπαρκτες.

16. Βλ. Τουφεξή 1993, για τη Θεσσαλία. Αν και η αναλογία ποικίλλει από οικισμό σε οικισμό, στις περισσότερες περιπτώσεις τα ζωόμορφα είναι εξαιρετικά λιγότερα από τα ανθρωπόμορφα.

17. Βλ. Mauss 2004 για την έννοια των τεχνικών του σώματος.

18. Το θέμα της πρώιμης Νεολιθικής αναπτύσσεται αναλυτικότερα στο Nanόγλου 2008α. Εδώ παραμένω μόνο στο επίπεδο των επιπτώσεων που έχουν οι διαφορές στη ζωή των κατοίκων και δεν υπεισέρχομαι στους τρόπους που συγκροτούνται και διατηρούνται οι τοπικές διαφορές. Για το θέμα αυτό βλ. Nanόγλου 2006.

Η αναπαράσταση του ανθρώπου κατά τη Νεότερη Νεολιθική στη Θεσσαλία παρουσιάζει αξιοσημείωτες αλλαγές σε σχέση με την παράδοση που είχε διαμορφωθεί κατά τους προηγούμενους αιώνες. Τα άκρα παύουν να αναπαρίστανται με λεπτομέρεια και αντίθετα προβάλλεται ένας γενικευτικός τύπος, τις περισσότερες φορές χωρίς δήλωση των ποδιών και με τα χέρια ως αποφύσεις (**εικ. 1α**). Με φόντο το ίδιο το παρελθόν των κοινοτήτων αυτών μπορούμε να μιλήσουμε για μια άρνηση της προγενέστερης έμφασης στη δράση της μορφής και αντίθετα τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος σε μια στατική και γενική εικόνα του σώματος με μια παράλληλη έμφαση στο κεφάλι¹⁹. Παράλληλα πολλαπλασιάζεται η χρήση του λίθου ως υλικού για την κατασκευή ειδωλίων (**εικ. 1β**), ενώ κατασκευάζονται και αρκετά σύνθετα ειδώλια από πηλό και λίθο (τα λεγόμενα «ακρόλιθα», **εικ. 1γ**).

Στα υπόλοιπα Βαλκάνια οι αλλαγές που εμφανίζονται μετά τα μέσα της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. αφορούν κυρίως την εγχάραξη των μορφών. Σε όλο το χώρο από την δυτική και κεντρική Μακεδονία μέχρι την Ουγγαρία και τη Ρουμανία, κυρίως δε στην περιοχή της πρώην Γιουγκοσλαβίας (τον λεγόμενο «πολιτισμό Vinča»), οι μορφές «επενδύονται» με εκτεταμένες και ποικίλες εγχάραξεις (**εικ. 2**). Υπάρχουν βέβαια διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή, αλλά η εγχάραξη παραμένει κυρίαρχη πρακτική στο σύνολο των οικισμών που γνωρίζουμε. Στην πρώτη φάση της περιόδου αποδίδονται τα πόδια και τα χέρια, αλλά η έλλειψη ποικιλίας στην απόδοση των ποδιών (η συντριπτική πλειονότητα είναι όρθιες μορφές) και των χεριών (σχεδόν πάντα ως αποφύσεις) δείχνει ότι στόχος δεν είναι η απόδοση μιας κίνησης, όπως στην περίπτωση της πρώιμης νεολιθικής Θεσσαλίας, αλλά η απόδοση ενός αρτιμελούς σώματος. Στη δεύτερη φάση πολλαπλασιάζονται οι μορφές που δεν αποδίδουν τα πόδια πλαστικά, αλλά φέρουν ενιαίο διάκοσμο στο κάτω τμήμα του σώματος.

Μπορούμε λοιπόν να παρατηρήσουμε κάποιες ομοιότητες και κάποιες διαφορές στην απόδοση του σώματος κατά τη Νεότερη Νεολιθική μεταξύ της Θεσσαλίας και των Βαλκανίων. Είναι κατ' αρχάς σημαντικό ότι και στις δύο περιοχές προβάλλεται μια στατική εικόνα του σώματος. Στα Βαλκάνια όμως η εικόνα αυτή επενδύεται με ένα σύστημα σήμανσης που αναδεικνύει την επιφάνεια του σώματος. Η εκτεταμένη εγχάραξη των ειδωλίων φέρνει στο προσκήνιο την επιφάνεια του σώματος ως καμβά, ως ενός σώματος που φέρει τη σημασία του, σε πλήρη αντίθεση με την έμφαση σε ένα σώμα που *τελεί* τη σημασία του, όπως αυτό που είδαμε στην πρώιμη νεολιθική Θεσσαλία. Παρακινδυνεύοντας κάπως μια περαιτέρω ερμηνευτική πρόταση, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εγχάραξη αναδεικνύει τις μορφές ως αντικείμενα που δέχονται σήμανση από κάποιον άλλο και επομένως αναδεικνύει τη διαδικασία σημασιοδότησης ενός σώματος μέσω μιας επέμβασης σ' αυτό απέξω.

Στη Θεσσαλία κατά τη Νεότερη Νεολιθική, και κυρίως το διάστημα για το οποίο έχουμε στοιχεία, δεν χρησιμοποιείται η εγχάραξη ως τρόπος σημασιοδότησης των μορφών. Αντίθετα η επιφάνεια του σώματος παραμένει ανέπαφη, ιδίως αν σκεφτούμε και το μεγάλο αριθμό λίθινων ειδωλίων που κατασκευάζονται αυτή την εποχή. Η κατασκευή ειδωλίων από δύο διαφορετικά υλικά, με τόσο διαφορετική υφή, ίσως παραπέμπει και πάλι σε μια σημασιοδότηση που σχετίζεται με την επιφάνεια του σώματος, ίσως όμως είναι ακόμη ένας τρόπος να τονιστεί η κεντρικότητα του κεφαλιού, ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει έντονα την εποχή²⁰. Φαίνεται όμως ότι η χρήση των δύο υλικών παραπέμπει σε ακόμη πιο σημαντικές διαφοροποιήσεις εντός του συνόλου των ανθρωπόμορφων αναπαραστάσεων της Θεσσαλίας. Η συγκεκριμένη

19. Nanoglou 2005, 151.

20. Nanoglou 2005, 151.

χρήση των υλικών, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση των ακρόλιθων, υποδεικνύει ότι δεν πρόκειται για μια τυχαία επιλογή υλικού, και επομένως δίνει έμφαση στην ίδια τη διαδικασία της κατασκευής των αντικειμένων. Τα αντικείμενα επιτρέπουν ή και επιβάλλουν την ερώτηση «από τι είναι φτιαγμένα», στοιχείο που μετατοπίζει το βάρος από την *τέλεση* μιας ταυτότητας στην *κατοχή* ενός χαρακτηριστικού²¹.

Είναι σημαντικό να επανέλθουμε στο σημείο αυτό στο θέμα της υλοποίησης του σώματος και του πλαισίου αναφοράς στο οποίο λάμβανε χώρα αυτή η υλοποίηση. Είναι εμφανές ότι οι διαφορές που επεσήμανα στον τρόπο που αναπαρίστανται οι άνθρωποι στις δύο υπό εξέταση περιοχές διαμόρφωναν διαφορετικά πλαίσια αναφοράς για τους χρήστες των αντικειμένων, όποια και αν ήταν η συγκεκριμένη χρήση τους. Είναι βέβαιο ότι οι συγκεκριμένες συγκυρίες στις οποίες τα αντικείμενα αυτά κατασκευάζονταν, χρησιμοποιούνταν και απορρίπτονταν είχαν άμεση σχέση με τη σημασία που θα τους αποδιδόταν. Καθώς όμως γνωρίζουμε ελάχιστες λεπτομέρειες για τις συγκυρίες αυτές, είμαστε υποχρεωμένοι να μείνουμε σε ένα γενικό επίπεδο. Στο γενικό αυτό επίπεδο, η ευρεία επανάληψη των ίδιων μορφολογικών τύπων υλοποιούσε ένα συγκεκριμένο σωματότυπο βάσει του οποίου έπρεπε να πορευτούν οι κάτοικοι των περιοχών. Στη Θεσσαλία η επίκληση ενός σώματος με αναφορά στο υλικό από το οποίο ήταν φτιαγμένο και με έμφαση στο κεφάλι διάρθρωσε πιθανότατα ένα λόγο για το σώμα των κατοίκων με βασικές αναφορές στα χαρακτηριστικά αυτά. Κατά κάποιο τρόπο η αξιολόγηση της θέσης κάποιου στον κοινωνικό ιστό θα γινόταν με κριτήριο το υλικό από το οποίο ήταν φτιαγμένος, κάτι που θα μπορούσε να παραπέμπει για παράδειγμα σε ζητήματα καταγωγής και συγγένειας. Αντίθετα, οι αναπαραστάσεις των υπόλοιπων Βαλκανίων δίνουν έμφαση στην επένδυση της μορφής με σημασία, κάτι που πιθανότατα ωθούσε τους χρήστες τους να προσέχουν τον τρόπο που επενδύονταν οι ίδιοι με σημασία, με στοιχεία που επικάθονταν πάνω τους, ίσως και αθροιστικά, και διαμόρφωναν την ταυτότητά τους και τη θέση τους στον κοινωνικό ιστό. Ενδεχομένως η υλοποίηση του σώματος στα κεντρικά Βαλκάνια απαιτούσε την εγγάραξη ή την επένδυσή του (με ρούχα, με τίτλους ή ό,τι άλλο), ώστε να μπορεί να θεωρηθεί το σώμα κοινωνικά βιώσιμο ή και ευκαταίο.

Συμπερασματικά, οι διαφορές μεταξύ των δύο περιοχών αναδεικνύουν τις διαφορετικές δυνατότητες που θα είχε κανείς στην προσπάθειά του να τοποθετήσει τον εαυτό του σε έναν κοινωνικό ιστό, ο οποίος ήταν ήδη μερικώς διαμορφωμένος. Αν δούμε τις αναπαραστάσεις όχι ως μαρτυρίες ενός παρελθόντος που μας αποκαλύπτουν την αλήθεια γι' αυτό, αλλά ως υλικά εφόδια τα οποία οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν για να κατανοήσουν και να διαχειριστούν τη ζωή τους, τότε μπορούμε να ανασυνθέσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι κάτοικοι των περιοχών αυτών είχαν τη δυνατότητα να επέμβουν στον κοινωνικό ιστό, χρησιμοποιώντας στοιχεία που ήταν ήδη φορτισμένα με σημασία.

---

21. Βλ. Nanoglou 2005, 152. Nanoglou 2008β.

SUMMARY

**HUMAN REPRESENTATIONS IN THESSALY AND THE CENTRAL
BALKANS DURING THE NEOLITHIC:
MORPHOLOGICAL DIFFERENCES AND LOCAL IDENTITIES**

Stratos Nanoglou

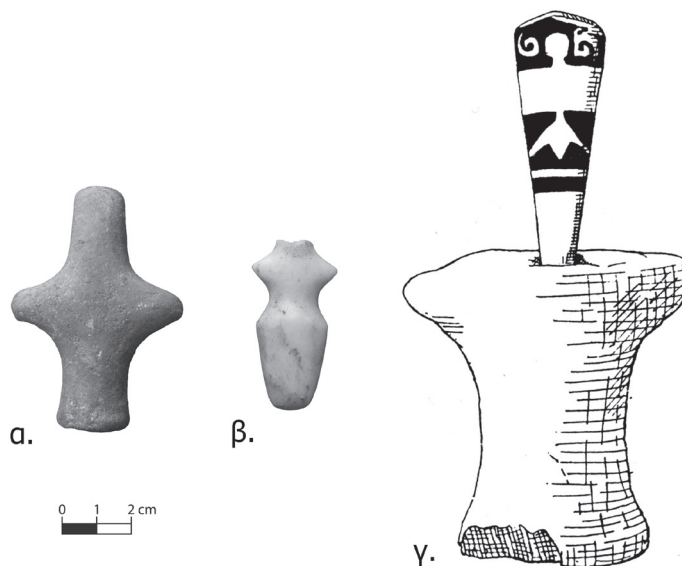
The usual approach to Neolithic imagery is essentialist in character. Figurines and other representations of humans are considered products of an inner 'ideological' or 'non-practical' behaviour that goes side by side with an 'economic' behaviour. As far as this 'economic' behaviour, i.e. the Neolithic agricultural regime, is common across regions, figurines too perform the same functions. Contrary to this view, a plea is made to approach material culture in a different way, abandoning the implicit idea that artefacts are reflections of past intentionalities and instead view material culture as a resource upon which agents draw in order to situate themselves in the world. In this way regional traits are deemed particularly important for the constitution of specific subjectivities in contrast to a generic 'Neolithic individual'. I try to provide an example of such regional traits that would have constituted different contexts for agency during the Neolithic, and take up the case of Thessaly and the central Balkans during the late Neolithic.

The human body is represented differently in the two regions, although we can discern a common trend towards a static image. In the central Balkans figurines are covered with incisions, whereas in Thessaly incisions are rare and bodies are without any particular details. A significant trait, peculiar to Thessaly, is the proliferation of stone figurines towards the end of the Neolithic. Two different discourses can thus be inferred, one investing on the surface of the body (central Balkans) and perhaps its external signification and one investing on the different materials used (Thessaly) and perhaps an internal signification. An attempt is made to account for the possibilities one would have to situate oneself within such contexts.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andreou S. – Fotiadis M. – Kotsakis K., 1996. Review of Aegean prehistory V: the Neolithic and Bronze Age of northern Greece, *AJA* 100, 537-597.
- Barrett J.C., 1997. Stone age ideologies, στο van Gijn A.– Zvelebil M. (επιμ.), *Ideology and social structure of Stone Age communities in Europe, Analecta Praehistorica Leidensia* 29, Leiden, 121-129.
- Butler J., 1993. *Bodies that matter: on the discursive limits of 'sex'*, New York.
- Ingold T., 2000. *The perception of the environment: essays in livelihood, dwelling and skill*, London.
- Kokkinidou D. – Nikolaidou M., 1997. Body imagery in the Aegean Neolithic: ideological

- implications of anthropomorphic figurines, στο Moore J.– Scott E. (επιμ.), *Invisible People and Processes*, London, 88-112.
- Kotsakis K., 2002. Review of Perlès C., *The early Neolithic in Greece: the first farming communities in Europe*, *EJA* 5, 373-377.
- Marangou C., 1992. *Ειδώλια. Figurines et miniatures du néolithique récent et du bronze ancien en Grèce*, Oxford.
- Marangou C. – Grammenos D., 2005. ‘Monumentality’, functionality, animality: on an unusual prehistoric clay head from central Macedonia, Greece, and its implications, *BSA* 100, 1-40.
- Mauss M., 2004. Οι τεχνικές του σώματος, στο *Κοινωνιολογία και ανθρωπολογία*, (μτφρ. Παραδέλλης Θ.), Αθήνα, 185-223.
- Νανόγλου Σ., 2004. Υποκείμενα και υλικός πολιτισμός στη Νεολιθική της βόρειας Ελλάδας: το παράδειγμα της ανθρωπόμορφης ειδωλοπλαστικής της κεντρικής Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, Θεσσαλονίκη (αδ. διδ. διατριβή).
- Nanoglou S., 2005. Subjectivity and material culture in Thessaly, Greece: the case of Neolithic anthropomorphic imagery, *CAJ* 15.2, 141-156.
- Nanoglou S., 2006. *Regional perspectives on the Neolithic anthropomorphic imagery of northern Greece*, *JMA* 19, 155-176.
- Nanoglou S., 2008α. *Representation of humans and animals in Greece and the Balkans during the earlier Neolithic*, *CAJ* 18, 1-13.
- Nanoglou S., 2008β. Qualities of humanness: material aspects of Greek Neolithic anthropomorphic imagery, *JMC* 13, 311-334.
- Νανόγλου Σ. – Παππά Μ., (υπό έκδοση). Η αναπαράσταση της ανθρώπινης μορφής στο νεολιθικό οικισμό του Μακρύγαλου Πιερίας. *ΑΕΜΘ. Επετειακός τόμος για τα 20 έτη του Έργου*.
- Πηλείδου Κ., 2006. *Η νεολιθική ανθρωπόμορφη αγγειοπλαστική των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη, (αδ. διδ. διατριβή).
- Σκαφιδά Λ., 1992. Νεολιθικά ανθρωπόμορφα ειδώλια του Διμηνίου, στο *Διεθνές συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη, Βόλος, 29 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1987*, Πρακτικά, Αθήνα, 166-179.
- Τουφεξής Γ., 1993. Πλαστικές παραστάσεις ζώων της Νεολιθικής Μακεδονίας και Θεσσαλίας: μια συγκριτική παραβολή, στο *Αρχαία Μακεδονία V. Πέμπτο διεθνές συνέδριο. Θεσσαλονίκη, 10-15 Οκτωβρίου 1989*, Θεσσαλονίκη, 1501-1511.
- Χουρμουζιάδης Γ., 1973. *Η ανθρωπόμορφη ειδωλοπλαστική της νεολιθικής Θεσσαλίας: προβλήματα κατασκευής, τυπολογίας και ερμηνείας*, Βόλος.

Εικ. 1. Χαρακτηριστικοί τύποι ειδωλίων της Νεότερης Νεολιθικής από τη Θεσσαλία: α. Δαμάσι 4 (Μαγούλα Τουρκογέφυρα), β. Μακρυχώρι 2, γ. Ραχμάνι. (1γ: Αναδημοσίευση από το Wace, A.J.B. – Thompson, M.S., 1912. *Prehistoric Thessaly*. Cambridge, fig. 25b).

		Trench						
1977-78		14	15	16	17/20/22/23	18/21	19	24/25
IX								
VIII								
VII								
V-VI								
IV								
III								
I								

Εικ. 2. Τυπολογική εξέλιξη των ειδωλίων από τη θέση Selevac. Αναδημοσίευση από το Tringham, R. – Krstić, D.D. (eds.), *Selevac: a Neolithic village in Yugoslavia (Monumenta Archaeologica 15)*, (Los Angeles, CA. The Cotsen Institute of Archaeology, UCLA, 1990), fig. 11b.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ

AN	Αρχαιότερη Νεολιθική
Γ	Γεωμετρικός -ή, -ό
ΜΓ	Μέσος (ή-ο) Γεωμετρικός -ή, -ό
ΠΓ	Πρωτογεωμετρικός -ή, -ό
ΠΕΣ	Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
MEX	Μέση Εποχή του Χαλκού
MN	Μέση Νεολιθική
NN	Νεότερη Νεολιθική
TN	Τελική Νεολιθική
ΥΓ	Ύστερος (-η, -ο) Γεωμετρικός (-ή, -ό)
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή του Χαλκού

EBA	Early Bronze Age
EIA	Early Iron Age
EH	Early Helladic
EPG	Early Protogeometric
G	Geometric
LBA	Late Bronze Age
LH	Late Helladic
LPG	Late Protogeometric
MPG	Middle Protogeometric
PG	Protogeometric
SM	Submycenaean
SPG	Sub-protogeometric

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

διάμ.	διάμετρος
εκ.	εκατοστά
μ.	μέτρα
μέγ.	μέγιστος, -η, -ο
μήκ.	μήκος
πάχ.	πάχος
πλ.	πλάτος
σωζ.	σωζόμενος, -η, -ο
τ.μ.	τετραγωνικά μέτρα
ύψ.	ύψος
χιλ.	χιλιοστά

χλμ.	χιλιόμετρα
cm.	centimeter
kg.	kilo
km.	kilometer
m.	metre
sq km	square kilometer

ΛΟΙΠΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

αδ.διδ.διατριβή	αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή
αδ.διπλ.εργασία	αδημοσίευτη διπλωματική εργασία
αι.	αιώνας
αρ.	αριθ. αριθμός
αρ. ευρ.	αριθμός ευρετηρίου
αρ. κατ.	αριθμός καταλόγου
Βλ.	Βλέπε
EAM	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
EBA	Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
εικ.	εικόνα
εκδ.	εκδότης
επιμ.	επιμέλεια
ΕΠΚΑ	Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ιδιαίτ.	ιδιαίτερα
κ.ά.	και άλλοι, και άλλα
κ.ε	και εξής
λ.	λήμμα
λ.χ.	λόγου χάριν
μτφρ.	μετάφραση
μ.Χ.	μετά Χριστόν
κεφ:	κεφάλαιο
ό.π.	όπως παραπάνω
παραπ.	παραπάνω
πίν.	πίνακας
πρβλ.	πράββαλε
π.χ	παραδείγματος χάριν
π.Χ	προ Χριστού
σελ.	σελίδα
σημ.	σημείωση
σχ.	σχέδιο
τ.	τόμος

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

τεύχ.	τεύχος	esp.	especially
υποσ.	υποσημείωση	<i>et al.</i>	<i>et alii</i>
ΥΠ.ΠΟ.	Υπουργείο Πολιτισμού	etc.	et cetera
		fig.	figure
Abb.	Abbildung	figs.	figures
A.C.	after Christ	ff.	following
A.D.	anno Domini	inv.	inventory, inventaire
a.s.l.	above sea level	mil.	millennium
av. J.-C.	avant Jésus-Christ	n.	note
B.C.	before Christ	no.(s.)	number(s), numéro(s)
c.	century	p.	page
<i>ca.</i>	<i>circa</i>	pl.	plate, planche
ch.	chapter	Suppl.	Supplement
cf.	confer	Taf.	Tafel(n)
col.	column	vol.	volume
ed(s). éd(s).	edited, editor(s), éditeur(s)		

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

- AA: *Archäologischer Anzeiger*
 AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
 AAustr: *Archaeologia Austriaca*
 AAX: Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά
 ABME: Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
 ABV: Beazley J.D., 1956. *Attic Black-Figure Vase Painters*. Oxford
 ActaArchHung: *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae*
 AD: Αρχαιολογικόν Δελτίον
 AE: Αρχαιολογική Εφημερίς
 AEΘΣΕ 1: Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 1. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Βόλος 27.2-2.3.2003, Βόλος, 2006.
 AEM: Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών
 AEMΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
 AΘΜ: Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών
 Aegaeum: *Aegaeum. Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège*
 AJA: *American Journal of Archaeology*
 AJPh: *American Journal of Philology*
 AM: *Mitteilungen des deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*
 AmerAnt: *American Antiquity*
 AmJPhysAnthropol: *American Journal of Physical Anthropology*
 AnatAnt: *Anatolia antiqua. Eski Anadolu*
 AnatSt: *Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara*
 AncWestEast: *Ancient West East*
 AnnLiv: *Annals of Archaeology and Anthropology [Liverpool]*
 ANSMN: *American Numismatic Society Museum Notes*
 Antiquity: *Antiquity. Rivista di archeologia, architettura, urbanistica, delle origine al medioevo*
 AntK: *Antike Kunst*
 AntPl: *Antike Plastik*
 AnzWien: *Anzeiger. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, Philologisch-historische Klasse*
 AR: *Archaeological Reports*
 ARA: *Annual Review of Anthropology*
 ArchClass: *Archeologia classica*
 Αρχαιογνωσία: Αρχαιογνωσία. Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθήνας
 ARV²: Beazley J.D., 1963. *Attic red-figure vase-painters*, Oxford.
 AS: *Assyriological Studies*
 ASAtene: *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*
 Athenaeum: *Athenaeum. Studi periodici di letteratura e storia dell'antichità, Università di Pavia*
 BABesch: *Bulletin antieke beschaving*
 BalkSt: *Balkan Studies*
 BAR-IS: *British Archaeological Reports International Series*
 BCH: *Bulletin de Correspondance Hellénique*
 BdA: *Bolletino d'Arte*
 BICS: *Bulletin of the Institute of Classical Studies*
 BMusBeyr: *Bulletin du Musée de Beyrouth*
 Boreas: *Boreas. Uppsala studies in ancient Mediterranean and Near Eastern civilizations*
 BSA: *The Annual of the British School at Athens*
 BSCA: *Byzantine Studies Conference, Abstracts*
 BullÉpigr: *Bulletin épigraphique (en Revue des Études grecques)*
 ByzF: *Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik*
 BZ: *Byzantinische Zeitschrift*
 CAH: *The Cambridge Ancient History*
 CahArch: *Cahiers archéologiques*
 CAJ: *Cambridge Archaeological Journal*
 Chiron: *Chiron. Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des deutschen archäologischen Instituts*
 CMO: *Canada Map Office*
 CMS: *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*
 Corsi: *Corsi di Cultura sull' arte ravennate e bizantina*
 CronCatania: *Cronache di archeologia e di storia dell'arte, Università di Catania*
 CSCA: *University of California Studies in Classical Antiquity*

- CVA: *Corpus vasorum antiquorum*
- ΔΑΔ: Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου
 ΔΑΦΕΟ: Δελτίον της εν Αλμυρώ Φιλαρχαίου Εταιρείας της Όθρυος
Dacia: *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*
 DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
 DossArch: *Dossiers d'Archéologie*
 ΔΧΑΕ: Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
- EAA: *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*
 EchCl: *Echos du monde classique. Classical Views*
 EEBM: Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών
 EEBΣ: Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
 ΕΕΠΣΑΠΘ: Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
 EJA: *European Journal of Archaeology*
 Έργον: Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας
 Έργο Εφορειών: 1η Επιστημονική Συνάντηση: Μάιος 1998: Βόλος. Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της (1990-1998), Βόλος 2000.
- FD: *Fouilles de Delphes, Paris*
- HASB: *Hefte des archäologischen Seminars der Universität Bern*
 HBN: *Hamburger Beiträge zur Numismatik*
 Hesperia: *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens*
 Historia: *Historia. Zeitschrift für alte Geschichte*
- ΘΕ: Θεσσαλική Εστία
 Θεσσαλία: Θεσσαλία. Δεκαπέντε Χρόνια Αρχαιολογικής Έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές Α-Β, Λυών 1990, Αθήνα 1994.
 ΘεσΗμ: Θεσσαλικό Ημερολόγιο
 ΘΧρ: Θεσσαλικά Χρονικά
- IEE: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
 IG: *Inscriptiones Graecae*
 ISO: *Iscrizioni storiche ellenistiche*
 IstMitt: *Istanbuler Mitteilungen*
 IstMitt-BH: *Istanbuler Mitteilungen. Beiheft*
- JAIC: *Journal of American Institute of Conservation*
 JArchSc: *Journal of Archaeological Science*
 JAnthArch: *Journal of Anthropological Archaeology*
 JbAC: *Jahrbuch für Antike und Christentum*
 JBernHistMus: *Jahrbuch des bernischen historischen Museums*
 JbRGZM: *Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums, Mainz*
- JdI: *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts*
 JFA: *Journal of Field Archaeology*
 JGS: *Journal of Glass Studies*
 JHS: *Journal of Hellenic Studies*
 JMA: *Journal of Mediterranean Archaeology*
 JMC: *Journal of Material Culture*
 JNG: *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*
 JÖB: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
 JRA: *Journal of Roman Archaeology*
 JSav: *Journal des savants*
- Kernos: *Kernos. Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*
 Klio: *Klio. Beiträge zur alten Geschichte*
- LIMC: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*
- MeditArch: *Mediterranean Archaeology. Australian and New Zealand Journal for the Archaeology of the Mediterranean World*
 Minos: *Minos. Revista di filologia egea*
 MonIned: *Monumenti Inediti publicati dall' Istituto di Corrispondenza Archeologica*
 MüJb: *Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst*
 MüntBeitr: *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte*
- NE.: Νέος Ελληνομνήμων
 NC: *Numismatic Chronicle*
 NCirc: *Numismatic Circular*
 NumAntCl: *Numismatica e antichità classiche. Quaderni ticinesi*
 NumCron: *Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*
- OJA: *Oxford Journal of Archaeology*
 ÖJh: *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts in Wien*
 Olf: *Olympische Forschungen*
 OpAth: *Opuscula atheniensia*
 Orient: *Orient. Report of the Society for Near Eastern Studies in Japan*
- ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
 Para: Beazley J.D., 1971. *Paraleipomena. Oxford.*
 PBF: *Prähistorische Bronzefunde*
 Pharos: *Pharos. Journal of the Netherlands Institute at Athens*
 Phoenix: *Phoenix. Journal of the Classical Association of Canada*
 ΠΜΚ 1: Φρούσου, Ε. (επιμ.), Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού κόσμου, Πρακτικά Α' Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία 25-29 Σεπτεμβρίου 1994, Λαμία 1999.

- ΠΜΚ 2: Κυπαρίσση-Αποστολικά, Ν., Παπακωνστα-
ντίνου, Μ. (επιμ.), *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού
κόσμου, Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο*, 26-
30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Αθήνα 2003.
- PPS: *Proceedings of the Prehistoric Society*
ProspAQuad: *Prospezioni archeologiche. Quaderni della
Fondazione ing. Carlo M. Lerici*
PZ: *Prähistorische Zeitschrift*
- RA: *Revue Archéologique*
RBN: *Revue belge de numismatique et de sigillographie*
RE: *Paulys Realencyclopädie*
REA : *Revue des études anciennes*
REByz: *Revue des études byzantines*
REG: *Revue des études grecques*
RendIstLomb: *Rendiconti. Istituto lombardo, Accademia
di scienze e lettere*
RPhil: *Revue de philologie, de littérature et d'histoire
anciennes*
RhM: *Rheinisches Museum für Philologie*
RivFil: *Rivista di filologia e d'istruzione classica*
- RJK: *Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte*
ScAnt: *Scienze dell'Antichità: Storia, archeologia, antro-
pologia*
SEG: *Supplementum epigraphicum graecum*
SIMA: *Studies in Mediterranean Archaeology*
SMEA: *Studi micenei ed egeo-anatolici*
SMSR: *Studi e materiali di storia delle religioni*
- ThesCRA: *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum*
TIB: *Tabula Imperii Byzantini*
TravMém: *Travaux et mémoires. Centre de recherche
d'histoire et civilisation byzantine*
- UKIC: *United Kingdom Institute for Conservation*
- Υπέρεια: *Υπέρεια. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης
Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα*
- ZPE: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*
ZRVI: *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta*

